

Δυτική Αφρική η λέξη χρησιμοποιείται ακόμη ως ονομασία ναών πνευμάτων, με την αντίληψη, ότι στο «φορτισμένο με δύναμη φτιαχτό αντικείμενο» ή κοντά του διαμένει ένα πνεύμα.

7. Οι Τελετουργίες

Μεγάλης σπουδαιότητας είναι για τον άνθρωπο της φύσης οι λατρευτικές πράξεις, δηλ. η *τήρηση των τελετουργιών*, που γίνονται προς χάριν ενός όντος, το οποίο βρίσκεται πέρα και πάνω από τον άνθρωπο (πρόγονος, πνεύμα, θεότητα). Εδώ ανήκουν π.χ. γιορτές που γίνονται στην αρχή και στο τέλος του οικονομικού έτους (της εσοδείας), με τις οποίες ευοδώνεται η οικονομική ύπαρξη της κοινότητας. Εδώ μεγάλο ρόλο παίζει η προσευχή, η οποία ως επί το πλείστον συνίσταται από ικεσίες. Την προσευχή την ακολουθούν πανηγυρικές εκδηλώσεις.

Έτσι ο άνθρωπος, αμέσως μόλις ενηλικιωθεί και γίνει με μια σειρά από μνητικές πράξεις πλήρες μέλος της κοινότητας της φυλής, έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει με μαγικά και θρησκευτικά μέσα μια μερίδα της «δυνάμεως» και μ' αυτό τον τρόπο να διασφαλίσει την ύπαρξή του.

Γι' αυτό ακριβώς, η κοινότητα της φυλής ή του λαού, συμπιπτει με τη θρησκευτική κοινότητα. Λεπτομερέστερα, μπορούν να σχηματισθούν και ιδιαίτερες ομάδες, όπως ανδρικοί αλλά ακόμη και γυναικείοι σύνδεσμοι, οι οποίοι συχνά έχουν ένα ιδιαίτερο λατρευτικό ενδιαφέρον. Εδώ π.χ. αξίζει να μνημονευθεί μια κοινότητα λατρών, η οποία δημιουργήθηκε στη Ρουάντα, με κεντρικό δεσμό τον ημίθεο και ήρωα *Ρυανγκόμπε*. Ανάμεσα σ' αυτόν και τους οπαδούς του, οι οποίοι «διακατέχονται» από το πνεύμα του, υπάρχει μια μυστική κοινωνία, η οποία οδηγεί τον άνθρωπο σ' ένα είδος αποθεώσεως. Πολύ συχνά όμως τέτοιες θρησκευτικές κοινότητες δεν ικανοποιούνται με λατρευτικές μόνο ασκήσεις, αλλά επιδιώκουν και πολιτικούς σκοπούς, που σχετίζονται (και κυρίως λίγα χρόνια νωρίτερα σχετιζόνταν) με τον αγώνα των αυτοχθόνων κατοίκων της Αφρικής να απαλλαγούν από τη «δουλεία» των λευκών και να αποκτήσουν δικαιώματα ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας. Γι' αυτό ακριβώς μερικές από τις κινήσεις αυτές, όπως π.χ. ο *Σύνδεσμος των Λεοπαρδάλεων* της Δυτικής Αφρικής, είχαν γίνει το φόβητρο της περιοχής και είχαν μεταβληθεί ουσιαστικά σε μυστική κυβέρνηση της χώρας.

Οι πολλές βέβαια φυλές, οι ποικίλες θρησκευτικές τους εκδηλώσεις και λατρείες και οι θρησκευτικοί σύνδεσμοι μας δείχνουν ότι μεταξύ των φυλών υπάρχουν πολλές διαφοροποιήσεις και διακρίσεις και κατά κανόνα δεν κυριαρχεί ισότητα δικαιωμάτων. Αν όμως εγκύψουμε με προσοχή στη ζωή των κατά φύση ζώντων λαών, θα διαπιστώσουμε ότι οι άνθρωποι της φύσης είναι αντάρχεις μ' αυτά που η θρησκεία τους τους εξασφαλίζει.

Ξέρουν να κρίνουν πολλά πράγματα, π.χ. να εξηγούν τους οιωνούς, να ερμηνεύουν τον κόσμο που τους περιβάλλει και να αναπτύσσουν μέσα στα πλαίσια της φυλής τους την κοινωνία τους και τη θρησκεία τους. Γι' αυτό ακριβώς η θρησκεία τους παρουσιάζει πολλά στοιχεία λαϊκού χαρακτήρα, και ο ερευνητής που ερευνά τις εκδηλώσεις τους μπορεί να μιλήσει περί «λαϊκής σχεδόν θρησκείας».

8. Οι ειδικοί του αγίου - Μάντις, ιατροί, ιερείς, σαμάνες

Στις φυλές που ζουν κατά φύση υπάρχουν «ειδικοί του αγίου», άνθρωποι δηλαδή με εξαιρετικά προσόντα, που μπορούν να πλησιάσουν το ιερό και το άγιο και να βοηθήσουν την φυλή τους. Αυτών την βοήθεια (που λόγω των εξαιρετικών τους προσόντων γίνονται συνήθως και οι άρχοντες της φυλής) ζητούν τα υπόλοιπα μέλη της φυλής.

Σε πολύ παλιές εποχές υπήρχε ο *Κύριος της γης*, γνωστός προπαντός στη Δυτική Αφρική. Πρωταρχικά στο πρόσωπό του ενωνόταν η λειτουργία του αρχηγού της φυλής, του κριτού και του ιερέως. Ήταν, τρόπον τινά, ο συνήγορος της γης, η οποία θεωρούνταν θεά, αλλά και ο ικανός να πλησιάσει τις ιερές και θείες δυνάμεις και να τις διαθέσει ευμενώς προς την φυλή του και προς κάθε άνθρωπό της. Σήμερα ατόνισαν πολλές από τις λειτουργίες του· εντούτοις συχνά και σήμερα ακόμη σ' αυτόν εναπόκειται να εκτελέσει όλες τις τελετουργίες, οι οποίες είναι απαραίτητες για την αποτροπή των κακών και την πρωτοκαλλιέργεια της γης. Έτσι οι ιερατικές του λειτουργίες διατηρήθηκαν επί μακρόν χρόνον, αν και από πολιτικής και νομικής απόψεως δεν έχει πια καθήκοντα. Παντού μπορεί να ευρεθεί ο *μάγος - ιερείς και ιατρός*. Αυτός είναι κατά ιδιαίτερον τρόπο γνώστης και ειδήμων μαγικών μέσων δυνάμεως, που τα χρησιμοποιεί για θετικούς σκοπούς. Προπαντός τα ενεργοποιεί για τη θεραπεία των ασθενειών. Θεωρείται εκπρόσωπος της λεγόμενης *λευκής μαγείας* και απολαμβάνει γενικής εκτιμήσεως. Συχνά η διάγνωση των ασθενειών και η θεραπεία βρίσκονται στα χέρια του. Συμβαίνει όμως επίσης, π.χ. στους Ζουλού, να υπάρχει και ιδιαίτερη τάξη ανθρώπων που κάνουν τη διάγνωση. Αυτοί πρέπει, ιδιαίτερα όταν η δραστηριότητά τους δεν επεκτείνεται μόνο στις αρρώστιες, να χαρακτηρισθούν καλύτερα ως *μάντις και οραματιστές*. Είναι μ' άλλα λόγια όμοιοι με τον *οιωνοσκόπο - Augur* - που είναι γνωστός από τη ρωμαϊκή θρησκεία. Τον χαρακτηρίζουν επίσης ως *χρησιμοδότην*, επειδή δίνει πολλαπλούς χρησμούς, για να μαρτυρήσει και να δώσει την εξαιτούμενη διάγνωση. Παρατηρήσεις συμβάντων, όπως είναι π.χ. το πέταγμα των πουλιών, η επισκόπηση των εντοσθίων, οι γεωμαντικοί χειρισμοί (συνηθισμένοι ιδίως στην Κίνα), προβλέ-

ψεις της τύχης και άλλοι χρησιμοί είναι μέσα για την δράση του. Επιπλέον, για να βολιδοσκοπήσει και να εξιχνιάσει την αληθινή κατάσταση του πράγματος μπορεί να χρησιμοποιήσει την *θεοκρισία*. Αντίθετα προς τον *μάντη - ιατρό* εργάζεται ο *μάγος* κατά σαφώς δεδηλωμένον αντικοινωνικόν τρόπο. Σκοπός του είναι να φέρει κακά και συμφορές στους ανθρώπους. Γι' αυτό τον φοβούνται, αλλά και αυτός φοβάται τους ανθρώπους και έτσι πρέπει να ασκεί κρυφά το έργο του. Πολλές φορές οι όροι *ιερομάντις - ιατρός* και *μάγος*, και ενίοτε και *οιωνοσκόπος (Augur)*, θεωρούνται ως συνώνυμοι και χαρακτηρίζουν το ίδιο πρόσωπο. Συνήθως όμως υπάρχει διαφορά μεταξύ των λειτουργιών που έχουν τα πρόσωπα αυτά και το μόνο κοινό τους είναι, ότι όλοι αυτοί εργάζονται με μαγικά μέσα. Ο τρόπος όμως και ο σκοπός της εργασίας τους και η κοινωνική τους προσφορά διαφέρουν, πράγμα που το μαρτυρούν οι σημασίες που έχουν τα ονόματα αυτά σε πολλές γλώσσες των διαφόρων φυλών, όπως π.χ. στους Σουαχίλι της Αφρικής, οι οποίοι χρησιμοποιούν διάφορα ονόματα για να δηλώσουν τις λειτουργίες των ανθρώπων αυτών όπως *mganga* «μάντις - ιατρός», ή απλώς «ιατρός», *mchani* «μάγος», *mwaguzi*, «οιωνοσκόπος». Ο *μάντις - ιατρός* προσφέρει συνήθως αγαθό έργο, που χαιρετίζει η κοινότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ονομασία του (π.χ. *mganga* στους Σουαχίλι) χρησιμοποιείται σήμερα για να χαρακτηρίσει τον επιστήμονα ιατρό. Αντίθετα ο *μάγος* αντιμετωπίζεται με φόβο και κρίνεται αρνητικά. Ακριβώς όπως ο *μάντις - ιατρός*, έτσι και ο *σαμάν* (Τουγκουϊστική λέξη) ασχολείται με την ιαματική τέχνη. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού είναι η έκσταση στην οποία περιέρχεται, κατά τη διάρκεια της οποίας μπορεί να εγκαταλείψει το σώμα του, να αγωνισθεί με τους δαίμονες, να φέρει πίσω την «ψυχή» του πεθαμένου και να οδηγήσει τους νεκρούς στο βασίλειο των νεκρών. Ο *Σαμανισμός* βρίσκεται ιδίως στη Σιβηρία και στη Βορειοανατολική Ασία.

Αν η τήρηση, η εκπλήρωση των τελετουργιών και λατρευτικών πράξεων ανατεθεί σε ορισμένο πρόσωπο που προπαρασκευάζεται και εξοπλίζεται ιδιαίτερα για το αξίωμά του, τότε το πρόσωπο αυτό το αποκαλούν *ιερέα*. Το αξίωμα τούτο μπορεί να ασκείται ως κύριο ή δευτερεύον έργο, και μπορούν επίσης και *ιέρειες* να το αναλάβουν. Σε μερικές περιπτώσεις το ιερατικό αξίωμα είναι κληρονομικό. Μπορεί επίσης να συνοδευτεί και με το αξίωμα ενός πολιτικού ηγέτη. Αν και στην περίπτωση αυτή το λειτούργημα του αρχηγού της φυλής ή του βασιλιά έχει την ιερατική ιδιότητα, εντούτοις το κύριο γνώρισμά του συνίσταται στην εκπλήρωση των αναγκαίων για την υπόσταση της φυλής ή του κράτους τελετουργικών και διοικητικών διατάξεων. Τότε γίνεται λόγος περί *ιεράς βασιλείας*. Αν ο γήινος ηγέτης ταυτίζεται με τη θεότητα, ο ηγέτης γίνεται (όπως στην αρχαία Αίγυ-

ππο ο Φαραώ), *θείος βασιλεύς*. Το ιερό όμως αυτό λειτούργημα πρέπει να διακρίνεται από τις *θηρσκειυτικές εκείνες λειτουργίες*, που επιφορτίζεται ο κάθε αρχηγός της φυλής στους κατά φύση λαούς.

Κατά κανόνα τα «αξιώματα» που πραγματευθήκαμε, *εγκαθιδρύονται και αναγνωρίζονται από την κοινότητα* με ειδική μαγική και θηρσκειυτική τελετουργία και με βάση τα ιδιαίτερα προσόντα των αναδεικνυομένων προσώπων να πλησιάσουν το ιερό και να δράσουν. Συχνά τα «αξιώματα» είναι κληρονομικά. Συνήθως όμως για να τ' αποκτήσουν χρειάζεται μακρόχρονη εκπαίδευση, μύηση και διδασκαλία στον αρχάριο που γίνεται δεκτός σε μια ορισμένη ομάδα, π.χ. σε αυτή των μάντεων - ιατρών ή των μάγων κ.λ.π. Επειδή η αποτελεσματικότητα των λειτουργιών εξαρτάται από την ακριβή τήρηση και τέλεση των κανόνων που διέπουν την ιερουργία, γι' αυτό απαιτείται εντατική διδαχή και εκμάθηση.

Δίπλα στους εθιμικούς και εκ παραδόσεως «αξιωματούχους» υπάρχουν και οι *χαρισματικοί*. Αυτοί αισθάνονται ότι κλήθησαν από κάποια δύναμη, που τη φαντάζονται έξω από τον εαυτό τους, για να επιτελέσουν κάτι το κατ' εξοχήν ιδιαίτερο. Εδώ το όνειρο, που θεωρείται πραγματικότητα, παίζει ιδιαίτερο ρόλο. Μερικοί άνθρωποι παρακινούμενοι από αυτό πιστεύουν ότι πρέπει να γίνουν σαμάνες, μάγοι ή ιερείς. Όταν εισέλθουν στην κοινότητα των αξιωμάτων τούτων πρέπει να διανύσουν τον δρόμο των απαράβατων κανόνων που έχει συστήσει η κοινότητα. Αλλιώς όμως έχουν τα πράγματα για ανθρώπους, οι οποίοι πιστεύουν ότι μπορούν να ακολουθήσουν την κλήση τους μόνο τότε, όταν βαδίζουν έναν θεμελιωδώς νέον και διάφορον από τον μέχρι τώρα ακολουθούμενον δρόμο. Αυτοί είναι οι *προφήτες*, οι οποίοι σπάνια συναντώνται σε ανεπηρέαστες από ανώτερα θηρσκειυτικά ιδεώδη φυσικές θηρσκειές, όλο και περισσότερο όμως εκεί, όπου χριστιανικές ή μουσουλμανικές επιδράσεις ετελεσφόρησαν. Χαρισματικά στοιχεία μπορούν να βρεθούν επίσης και σε ιερείς, προπαντός όμως στους σαμάνες. Προφήτες χαρισματικοί είναι σύμφωνα με τη φύση τους μορφές, που συνήθως εμφανίζονται σποραδικώς. Αν το κήρυγμά τους γίνει συνήθεια, γίνονται «αξιωματούχοι» - κήρυκες και ιερείς.

9. Το περιβάλλον και τα θηρσκειυτικά επιβιώματα

α) Επειδή ο άνθρωπος της φύσεως ζει την ολότητα, η μαγική πρακτική και οι θηρσκειυτικές πράξεις που ασκεί έχουν διαμορφωθεί έτσι, ώστε να προστατεύουν *ολόκληρη* την ύπαρξή του και να αυξάνουν τη ζωτική του δύναμη. Ένα από τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι οι ανωτέρω μνημονευθείσες απαγορεύσεις και αποφυγές και οι ήδη συζητηθέντες τρόποι συγκεντρώσεως δυνάμεως. Εδώ επιδρούν οι απρό-

σώπες δυνάμεις, στις οποίες έχει παραδοθεί ο άνθρωπος. Απέναντι στους προγόνους, τα πνεύματα και τους θεούς προσφέρονται με διάφορες τελετουργίες, ή οργανωμένη λατρεία, θυσίες και σπονδές και τους απευθύνουν προσευχές και ικεσίες. Στη σημερινή βέβαια εποχή έχει σχεδόν χαθεί ο θρησκευτικός χαρακτήρας των αναφορών αυτών. Παρά ταύτα οι τρόποι συμπεριφοράς παραμένουν αμετάβλητοι. Όταν π.χ. σε μερικούς λαούς σκοτώνουν τον χαμαιλέοντα, είναι ως επί το πλείστον πιθανό να μη θυμούνται την πρωταρχική αιτία που συνέδεε το ζώο τούτο με το θάνατο, όμως το έθιμο παραμένει. Το ίδιο ισχύει και όταν σε μεγάλες πολιτικές συγκεντρώσεις γίνεται έναρξη με μια σπονδή. Αλλά και όπου επίσης τηρούνται ποικίλα παραδοσιακά έθιμα, όπως π.χ. οι συνήθειες του φαγητού, επαναλαμβάνεται αυτό, που ήδη από αιώνες συμβαίνει σε μας: ξεχάσαμε τη θρησκευτική σημασία και προέλευση πολλών εκδηλώσεων, αλλά τις κρατούμε ως έθιμα που η παράδοση τα επέβαλε. Δεν χρειάζεται εδώ παρά να θυμηθούμε μερικά έθιμα κατά το χασμούρημα, το φτάρνισμα και την πρόποση.

Η θρησκευτική όμως πράξη δεν στρέφεται πάντοτε προς το όλον, αλλά μπορεί πολύ περισσότερο να σχετίζεται με τη θρησκεία υπό την στενότερη έννοια. Έτσι τελούνται λατρευτικές πράξεις, που αντιστοιχούν στη θρησκευτική ανάγκη του ανθρώπου, δίχως αυτό να σημαίνει ότι ο άνθρωπος αναπληρώνει μ' αυτές μια συγκεκριμένη επιθυμία. Το ίδιο ισχύει και για ορισμένες μυστηριακές λατρείες, όπως αυτές της περιοχής του Ρυαγκόμπε που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο λίμνες της Ανατολικής Αφρικής. Εδώ ο μύστης επιθυμεί να γίνει ο ενδιάμεσος μεταξύ ανθρώπων και μιας θεότητας.

β) Στην κοινωνική περιοχή υπάρχουν οι τελετουργίες της διαβάσεως από μια κατάσταση στην άλλη, ή από μια χρονική περίοδο στην άλλη, οι οποίες δείχνουν ότι κάθε περίοδος του ανθρώπινου βίου σχετίζεται με τη θρησκεία. Αυτό φανερώνεται προπαντός με τη γέννηση, την ενηλικίωση και τον θάνατο. Μιλούμε περί διαβάσεως με την έννοια ότι ο άνθρωπος περνά διάφορους σταθμούς του βίου του, διότι πιστεύεται ότι κατέχει μια διαρκή και συνεχή ύπαρξη, η οποία είναι ενεργός και πέραν του φυσικού θανάτου. Όμως το συνεχές της ανθρώπινης ύπαρξης έχει σταθμούς, στους οποίους διαβαίνει. Έτσι η εμμηνορροούσα γυναίκα και η μέλλουσα να γίνει μητέρα «διαβαίνουν» σε μια ιδιαίτερη κατάσταση. Γι' αυτό επικρατεί η αντίληψη ότι δεν είναι μόνο ιδιαίτερα φιλάσθενες, αλλ' αποτελούν και για άλλους ακόμη πηγή κινδύνου. Γι' αυτό πρέπει να υποβάλλονται σε απαγορεύσεις (π.χ. να κατοικούν σε ειδικές καλύβες για εμμηνορροούσες ή για τίκτους), μέχρις ότου με τελετουργίες απαλλαγούν από την «ακάθαρτη» κατάσταση. Η περίοδος της ωριμότητας, κατά την

οποία ο άνθρωπος γίνεται ικανός για δημιουργία νέας ζωής, αποτελεί την σημαντικότερη τομή της ζωής. Γι' αυτό στο μεταίχμιο της «διαβάσεως» από τη μια προς την άλλη ηλικία πρέπει να γίνονται ειδικές μηητικές τελετουργίες. Πράγματι, στις διάφορες φυλές γίνονται μεγάλες τελετές μνήσεως των νέων στα μυστήρια της ζωής, όταν φτάνουν στο όριο της ενηλικιώσεως και πρόκειται να ενταχθούν ως ώριμα μέλη στην κοινότητα. Τότε με εκτενέστερες διδαχές και οδηγίες για τις βιολογικές λειτουργίες του ανθρώπου και τα κοινωνικά του καθήκοντα, που συχνά γίνονται με ποικίλες τελετουργίες μνήσεως σ' ένα στρατόπεδο μνήσεως, και ενίοτε συνοδεύονται με την περιτομή, μισούνται οι νέοι στα μυστικά της ζωής των ενηλίκων και έρχονται σε επικοινωνία με τις μαγικές αλλά και τις προσωπικές δυνάμεις, δηλαδή με τους προγόνους, με τους οποίους συνδέονται. Η μετάβαση από τη μια ηλικία στην άλλη συχνά συμβολίζεται με ποικίλες τελετουργίες και κοινά φαγητά. Με όλα αυτά ο μισούμενος μετατίθεται στη νέα ζωή του. Έναντι τούτων ο γάμος αντιμετωπίζεται ως μια νομική μάλλον πράξη, και συχνά επίσης ως μια εμπορική (οικονομική) συναλλαγή παρά ως θρησκευτικό γεγονός. Και ακριβώς, η πολύ διαδεδομένη στους κατά φύση λαούς πολυγαμία οφείλεται συν τοις άλλοις και στο ότι ο γάμος δεν θεωρείται πράξη ιερή. Θα μπορούσε ασφαλώς να εμποδισθεί, αν ο γάμος θεωρούνταν ως ιερό, μοναδικό και ιδιαίτερο γεγονός του βίου.

γ) Ο θάνατος είναι στενά συνδεδεμένος με τις θρησκευτικές παραστάσεις. Το ότι θεωρείται ως κάτι το αφύσικο, το ότι δεν ανήκει στον πρωταρχικό κόσμο της ζωής, το διηγούνται οι περισσότεροι μύθοι, τα παραμύθια και οι θρύλοι, που ασχολούνται με τη γένεση του θανάτου. Πιστεύουν ότι ο πεθαμένος απλώς και μόνο «έχει μεταβεί» σε μια άλλη ύπαρξη. Το αν η ύπαρξη αυτή εκλαμβάνεται ως όμοια με τη γήινη ή ως ύπαρξη τελειότερη, με άλλη μορφή, (π.χ. ως ουράνιο σώμα ή πάνω σ' ένα ουράνιο σώμα ή ως ζώο), αυτό είναι δευτερεύουσας σημασίας. Δεδομένου ότι ο νεκρός μπορεί να ασκεί τη «δύναμή» του πάνω στους ζωντανούς, δείχνει την πίστη στην περαιτέρω ύπαρξή του. Εντούτοις ο θάνατος ασκεί δέος στον απλό άνθρωπο της φύσης και ο νεκρός είναι συνήθως ένα πρόσωπο τρομερό που μπορεί να βρυκολακιάσει και να προκαλέσει το κακό. Γι' αυτό οι ζωντανοί προσπαθούν να προστατευθούν από την αρνητική του επίδραση και να δεχθούν απ' αυτόν όσο το δυνατόν περισσότερο καλό. Εδώ υπάρχουν πολλοί και ποικίλοι τρόποι συμπεριφοράς. Οι κυνηγοί και κτηνοτρόφοι εγκαταλείπουν ενίοτε τους νεκρούς τους και μένουν μακριά απ' αυτούς. Άλλες φυλές, ιδιαίτερα οι γεωργικές, επιδιώκουν να είναι κοντά στους νεκρούς τους. μερικοί πάλι λαοί προσπαθούν να διατηρήσουν τη σορό του νεκρού όσο είναι δυνατό περισσότερο κοντά τους. Οι τελετουργίες αρχίζουν μόλις

επέλθει ο θάνατος — στις τελετουργίες ανήκουν επίσης και τα *μοιρολόγια* — και σε μερικούς λαούς διαρκούν πολλούς μήνες. Οι Ζουλού της Νότιας Αφρικής π.χ. επαναφέρουν τα λείψανα του νεκρού μετά από ένα χρόνο περίπου και τα θάπτουν κοντά στο κυκλικό τους χωριό. Έτσι πιστεύουν ότι θα έχουν την ευλογία του νεκρού του πνεύματος. Συχνά επίσης προσεύχονται σε προγόνους που προ πολλού απέθαναν, τους ικετεύουν και τους προσφέρουν θυσίες. Έτσι, σιγά σιγά περίφημοι πρόγονοι θεοποιούνται και γίνονται δεκτοί στο πάνθεον.

δ) Η *πολιτική* ζωή είναι και αυτή συνυφασμένη με τη θρησκεία. Ο αρχηγός της φυλής έχει θρησκευτικές λειτουργίες. Οι άνθρωποι της φύσεως πιστεύουν ότι ο αρχηγός τους κατέχει «*δύναμη*» σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε αναμένουν απ' αυτόν την ευημερία της φυλής του, την οποία εγγυάται διά της *δυνάμεως*. Για να πετύχει όμως τον σκοπό του είναι αναγκαία πρώτον η κατοχή μαγικών μυστικών και μέσων και δεύτερον η πήρηση ορισμένων λατρευτικών πράξεων, που πρέπει να τελούνται κανονικά σε χρόνους ορισμένους ή σε καιρούς ανάγκης (π.χ. σε περιπτώσεις ανομβρίας). Αν το θρησκευτικό έργο του αρχηγού ταυτίζεται με το διοικητικό, έτσι ώστε αυτός να τελεί κατά κύριον λόγο και τα ιερατικά της φυλής καθήκοντα, τότε γίνεται ιερός άρχων. Το αξίωμα ενός τέτοιου αρχηγού συνήθως είναι περιορισμένο χρονικά. Αν αποδειχθεί ότι δεν κατέχει πλέον την αναγκαία *δύναμη*, πράγμα που αποδεικνύεται με την εμφάνιση αρρώστιας, το σύνθημα είναι να τον αντικαταστήσουν με έναν άλλον, ο οποίος έχει τις απαιτούμενες προϋποθέσεις. Οι έρευνες απέδειξαν ότι όπου υπήρχε ιερή εξουσία, η περίοδος διακυβερνήσεως σε μερικές φυλές ήταν εκ των προτέρων περιορισμένη. Η χρονική της διάρκεια ταλαντευόταν από περιόδους επτά χρόνων ή και περισσότερων ακόμη. Μετά την εκπνοή του χρόνου τούτου ο αρχηγός συνήθως υποβαλλόταν σε ένα τελετουργικό αναγκαστικό θάνατο, είτε αφαιρώντας ο ίδιος τη ζωή του, είτε φονευόμενος από άλλον με τελετουργικό τρόπο. Ο θάνατος αυτός εκλαμβάνόταν ως θυσία, με την οποία καθίστατο δυνατή η περαιτέρω ύπαρξη της φυλής. Σποραδικά μάλιστα επικρατούσε η συνήθεια να ταυτίζον μετ'ά θάνατο τον αρχηγό με την κύρια θεότητα της φυλής. Γι' αυτό ακριβώς σε πολλούς αρχηγούς παρέχονταν μετ'ά θάνατον θρησκευτική λατρεία. Το φαινόμενο αυτό παίρνει διαστάσεις σε κοινωνίες με ανώτερο πολιτισμό, όπου ο νεκρός αρχηγός γίνεται *θείος βασιλιάς*.

Σε ορισμένες φυλές επικρατούσε η συνήθεια να αλείφουν σε καθορισμένα τακτά διαστήματα τα οστά του νεκρού αρχηγού με ανθρώπινο αίμα, πράγμα που σήμαινε ότι έτσι αναζωπυρνώταν μαγικά η ζωτική του δύναμη και ο νεκρός αρχηγός ήταν σε θέση να βοηθήσει αποτελεσματικά τη φυλή του. Με τη βοήθειά του οι άνθρωποι ήλπιζαν ν' αποκτήσουν

ευτυχία στη ζωή. Η συνήθεια αυτή είναι γνωστή κυρίως από τη Γκάντα, όπου τα οστά του αρχηγού Ασαντί αλείφονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα με ανθρώπινο αίμα.

Στην νεώτερη εποχή, πολιτικές κινήσεις διαφόρων φυλών, ιδίως της Αφρικής, έχουν συχνά θρησκευτικών χαρακτήρα. Έτσι π.χ. στη διάρκεια του πρώτου ήμισυ του 19ου αιώνα εμφανίστηκαν επανειλημμένως μεταξύ των Εχόζα της Νότιας Αφρικής «προφήτες», οι οποίοι στηρίζονταν στη φωνή των προγόνων που τους καλούσε να αποκαταστήσουν τα παλαιά έθιμα της φυλής, και γι' αυτό προσπαθούσαν να επιβάλλουν νέους κανόνες στη ζωή της φυλής. Μερικοί από αυτούς (το 1856-57) απαγόρευαν την καλλιέργεια των αγρών και προέτρεπαν στην ομαδική σφαγή όλων των πτηνών. Ως δικαιολογία προέβαλλαν την αντίληψη, ότι αμέσως μετά θα ανασταίνονταν οι πρόγονοι και θα δημιουργούσαν τη χώρα των μακάρων. Πολλοί από τους Εχόζα ακολουθούσαν κατά γράμμα τους λόγους των «προφητών» τους και πέθαιναν από την πείνα. Στην ιστορία των αποικιών είναι ακόμη γνωστοί και μάγοι - ιατροί, οι οποίοι προφήτευαν την απέλαση των λευκών και για να τους πολεμήσουν χορηγούσαν προστατευτικά φάρμακα, με τα οποία, μεταξύ άλλων, ισχυριζόνταν ότι οι σφαίρες θα μεταβάλλονταν σε νερό. Ακριβώς, ο θρησκευτικός φανατισμός ανέθρεψε κινήματα αυτού του είδους, που έδρασαν καταστρεπτικά. Στα νεώτερα χρόνια σε μερικά κράτη της Αφρικής παρουσιάζονται φαινόμενα πολιτικής θρησκείας (π.χ. η ιδεολογία μιας ενωτικής παρατάξεως), έτσι που παρά τις προσπάθειες για εκκοσμηκευμένο κράτος η πολιτική και η θρησκεία δεν μπορούν να χωριστούν.

ε) Το Δίκαιο επίσης στους κατά φύση λαούς έχει συνδεθεί στενά με μαγικές και θρησκευτικές παραστάσεις. Το φαντάζονται ως νομοθετικό έργο αποτελούμενο από κανόνες, έθιμα και συνήθειες που δεν έγιναν από ανθρώπους, αλλά από εξουσίες που υπάρχουν έξω από τον άνθρωπο. Συχνά παρουσιάζεται η αντίληψη ότι τους κανόνες και τα έθιμα τα έδωσε ο ανώτερος θεός. Άλλοτε πάλι τα νομοθετήματα ανάγονται στους προγόνους. Αυτοί αγρυπνούν, ώστε οι άνθρωποι να ζουν σύμφωνα με τις αρχές του δικαίου. Συχνά επίσης τα δεινά θεωρούνται ως συνέπεια αθετήσεως και παραβάσεως των νόμων και των τελετουργιών και ως τιμωρία ανωτέρων όντων. Για τη διαλεύκανση μιας υποθέσεως και την εύρεση του δικαίου χρησιμοποιούν τον όρκο, ο οποίος εξ ορισμού υπερβαίνει τα ανθρώπινα όρια. Όρκος που δεν θάχε σχέση με τη θρησκεία θα θεωρούνταν αντιφατικός προς τον εαυτό του. Δίπλα στον όρκο, μέγα ρόλο παίζει η θεοκρισία, δηλαδή η αντίληψη των λαών της φύσης ότι ο θεός εκδηλώνει με υπερφυσικά σημεία κρίση για την ενοχή ή την αθωότητα του κατηγορουμένου. Όποια μέθοδος και αν χρησιμοποιηθεί, π.χ. η δο-

κιμή με τη φωτιά ή με δηλητήριο, είναι πεπεισμένοι, ότι την αλήθεια του πράγματος την εκθέτει η θεία κρίση. Η πίστη στην αντίληψη αυτή είναι τόσο ακλόνητη, ώστε αποδεδειγμένως αθώοι, μετά από μια αντίθετη έκβαση των αποδείξεων μιας θεοκρισίας, ομολογούν την ενοχή τους. Το δίκαιο επίσης της ατομικής προστασίας ζητήθηκε με πολλούς και ποικίλους τρόπους. Είναι κοινώς γνωστό ότι η συνήθεια να θεωρείται ως άσυλο απαραβίαστο ένας λατρευτικός τόπος, στον οποίο μπορούν να καταφύγουν οι παραβάτες του δικαίου, έφτασε ως τις μεγάλες και ανεπτυγμένες θρησκείες. Οι κατά φύση λαοί για να προστατεύσουν τους εαυτούς τους και την περιουσία τους χρησιμοποιούν τη θρησκευτική τελετουργία και τα μαγικά μέσα. Με τα μαγικά μέσα ελπίζουν να ξαναποκτήσουν τα αγαθά που έχασαν ή να βρουν αυτά που τους τα έκλεψαν. Σπίτια, χωράφια, και ζώα προστατεύονται επίσης, με τη θρησκευτική τελετουργία και τη «μαγεία».

Έτσι καταλαβαίνουμε, ότι αυτό που στους κατά φύση ζώντες λαούς ονομάζεται «δίκαιο» διαφέρει ουσιαστικά από τους γνωστούς στο δικό μας δίκαιο νόμους. Στο δικό μας δίκαιο η μαγεία και τα μάγια είναι εγκλήματα, που τιμωρούνται αυστηρά. Και αν σήμερα δεν διώκονται πλέον δικαστικώς από τα σύγχρονα δικαστήρια, εντούτοις φαίνεται ότι μυστικά υπάρχουν πολλοί τρόποι να ασκηθεί αυτεπαγγέλτως μια τέτοια δικαιοσύνη.

στ) Στην καθημερινή ζωή των κατά φύση ζώντων λαών υπάρχουν πάντοτε θρησκευτικές σχέσεις και αναφορές που εύκολα μπορούμε να τις δαπιστώσουμε. Ευτυχία και επιτυχία, δεινά και ατυχίες ανάγονται σε εξωανθρώπινους παράγοντες. Αυτό είναι κατ' εξοχήν φανερό στις περιπτώσεις των ασθενειών και της θεραπείας. Μια λογική ερμηνεία για την πρόκληση της αρρώστιας είναι άγνωστη. Περισσότερο μιλούν για το ον που προκάλεσε στο συγκεκριμένο άτομο την αρρώστια. Αυτό μπορεί να είναι ένας άνθρωπος, ο οποίος του έκαμε μάγια – συνήθως με τη μεσολάβηση κάποιου μάγου, στον οποίο κατέφυγε – και τα οποία επιδρούν επάνω του, ή ένας πρόγονος, δηλαδή το πνεύμα του, που αισθάνεται παραμελημένο, γιατί ο απόγονός του δεν του αποδίδει τις προσήκουσες τιμές (θυσίες, σπονδές κ.λ.π.). Τέλος μπορεί η ασθένεια να έχει προκληθεί αυτομάτως λόγω της παραβάσεως μιας εντολής, όπως είναι το πότισμα ζώου σε μια βρύση που θεωρείται «απαγορευμένη» (ταμπού), η ενδογαμία κ.λ.π. Στην περίπτωση αυτή η ορθή διάγνωση της ασθένειας ανήκει κατά κανόνα στον μάντη και ο ασθενής παραπέμπεται στο μάγο-ιατρό. Αναμφίβολα όχι σπάνια σημειώνονται θεραπευτικά αποτελέσματα, που δεν θα μπορούσαν να ερμηνευθούν με ψυχολογικά και ψυχιατρικά δεδομένα. Μερικοί, «μάγοι - ιατροί» έχουν αποκτήσει, λόγω της πείρας τους

με τη φύση και τα βότανα, μια γνώση θεραπευτικών μέσων, που αναγνωρίζεται και από επιστήμονες σαν τέτοια. Συγχρόνως όμως διατάσσονται και τέτοια παράλογα πράγματα, που στην πιο ευνοϊκή περίπτωση μπορούν να ερμηνευθούν απλώς ως μέσα αυθυποβολής, έξω από κάθε πραγματικότητα. Γι' αυτό ακριβώς η εφαρμογή και η πορεία της θεραπείας καθ' εαυτήν δεν μπορεί να εννοηθεί ως ιατρικό γεγονός κατά τα δικά μας δεδομένα, αλλά ως ένα μαγικό συμβάν. Στο σημείο αυτό η σύγχρονη εποχή δεν έφερε μέχρι σήμερα μεγάλη αλλαγή στους κατά φύση λαούς. Πολλοί οπαδοί φυσικών θρησκειών, αλλά ακόμη και πολλοί απλοί άνθρωποι των ανωτέρων κοινωνιών, έχουν διαφυλάξει στο μυαλό τους μια μαγική περί ασθευείας και θεραπείας αντίληψη. Συμβουλευονται βέβαια κι έναν επιστήμονα γιατρό, συγχρόνως όμως πηγαίνουν και στον μάγο-ιατρό (ή στα μέντιουμ και στις χαρτορίχτρες - στις πολιτισμένες κοινωνίες) και υπόκεινται στις συνταγές και στις εντολές του. Το ίδιο ισχύει και για άλλους τομείς της ζωής. Κοινωνίες αρχαϊκές που εισήλθαν στον σύγχρονο τρόπο ζωής έχουν ανθρώπους που στα σχολεία και στα πανεπιστήμια, στον αθλητισμό και στον έρωτα, στα ταξίδια και στο επάγγελμα χρησιμοποιούν σε μεγάλη έκταση μαγικά μέσα. Στους κατά φύση λαούς και τα όνειρα επίσης, στα οποία πιστεύουν ότι ζουν πραγματικότητες και νομίζουν πως ακούν τη φωνή των προγόνων, επιδρούν εκτεταμένα στη διαμόρφωση της καθημερινής ζωής.

ζ) Κατά τον ίδιο τρόπο και η *οικονομία* ανήκει στη θρησκευτική σφαίρα. Μόλις ο συλλέκτης κυνηγός έφτιαξε τα πέτρινα εργαλεία του, πίστεψε ότι με αυτά και με τις εικονικές αναπαραστάσεις του κυνηγιού και των θηραμάτων στα τοιχώματα των σπηλαίων θα μπορούσε με μαγικό τρόπο να τα θηρεύσει πραγματικά. Τα μικρά και μυτερά κυνηγετικά κοντάρια του συλλέκτη κυνηγού, μπορούσαν με μαγικό τρόπο να τον βοηθήσουν στο κυνήγι. Το ίδιο ακολουθούν μέχρι σήμερα οι λαοί της φύσης, οι οποίοι πριν από το κυνήγι χορεύουν τελετουργικούς χορούς, οι οποίοι έχουν το όνομα ενός ζώου (π.χ. της αντιλόπης, της καμηλοπάρδαλης κ.ά.), και οι οποίοι αναπαριστάνουν το πραγματικό κυνήγι και τις επιτυχίες του. Σε άλλους πάλι λαούς τελούνται τελετουργίες και καθαρμοί και μετά το κυνήγι. Αυτό γίνεται γιατί πιστεύουν ότι εισήλθαν σε μια απαγορευμένη περιοχή, και πρέπει να εξιλασθούν, για να μη υποστούν τις συνέπειες της παραβάσεως του «ιερού» χώρου (ταμπού).

η) Η *κτηνοτροφία* επίσης στους πιο προηγμένους λαούς θεωρείται ιερή ενασχόληση. Γι' αυτό η χρήση των προϊόντων της, ιδίως μάλιστα του γάλακτος, γίνεται ύστερα από τελετουργίες και καθαγιασμούς του σφαιγίου από τον ιερέα ή τον σαμάνο της φυλής. Ιδιαίτερα αυτό συμβαίνει στις περιπτώσεις των θυσιών.